Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025

Research Article

Dramatic Analysis of Shirin as the "Woman Possessing Consummate Love" in Khosrow and Shirin: From Archetype to Tragedy

Mohsen Karami*[1], Fatemeh Saadatfar[2]

Received: 19/04/2025
Accepted: 11/10/2025

* Corresponding Author's E-mail: mohsenkarami@iribu.ac.ir

Abstract

This study aims to conduct a dramatic analysis of the character of Shirin in Nezami's *Khosrow and Shirin*, examining her status as a "woman possessing consummate love." Employing a combined approach, the research draws on Sternberg's Triangular Theory of Love and Jungian archetypes to explore the fundamental elements shaping Shirin's character. The findings indicate that Shirin's love embodies all three components—intimacy, passion, and commitment—while her archetypal traits, including beauty, chastity, dynamism, wisdom, sensitivity, and vengefulness, play a pivotal role in the dramatic structure of the narrative. From a dramatic perspective, Shirin, as the central character, undergoes a complex journey of transformation and transcendence, beginning with a consummate love

1. Assistant Professor, Department of Media Arts, Faculty of Religion and Media, IRIB University, Tehran, Iran.
https://orcid.org/ 0000-0003-3669-1029.
2. M.A. Graduate in Dramatic Literature, Department of Media Arts, Faculty of Religion and Media, IRIB University, Tehran, Iran.
https://orcid.org/ 0009-0005-5576-335X.

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025
Research Article

and ultimately culminating in a tragic choice. Analyzing her relationships with other characters, including Khosrow, Farhad, and Shiruya, reveals that the story predominantly unfolds through their reactions to Shirin's actions. Ultimately, this study may serve as both an inspiration for contemporary drama and a foundation for further explorations into the portrayal of romantic women in Persian literature as invaluable reflections of the Iranian collective unconscious regarding love.

Keywords: Archetype, dramatic analysis, Shirin, *Khosrow and Shirin*, Sternberg's Triangular Theory of Love

Extended Abstract

Introduction

This study critically examines the dramatic construction of Shirin in Nezami's *Khosrow and Shirin*, proposing that she functions as the paradigmatic "woman of consummate love" and that her figure mediates the nexus of love, feminine identity, and the play of dramatic form. Love in Persian literary tradition has long served as both a life-giving and tragic force, appearing in epic, mystical, and lyric genres and facilitating the representation of psychological and ethical dimensions of human experience. Within this tradition, Shirin stands out not merely for her beauty and chastity but for her moral resolve and dynamic agency; she moves beyond the passive beloved and emerges as a dramatic protagonist who shapes the narrative's trajectory (Panahi, 2005). By integrating Robert Sternberg's triangular theory of love with Carl G. Jung's archetypal psychology, this research advances a combined theoretical frame that explicates the multilayered constitution of Shirin's character and its implications for literary criticism and contemporary dramaturgy (Sternberg, 1986, 1997; Jung, 1959).

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025
Research Article

Methodology

The research adopts a descriptive–analytic qualitative approach. Primary data consist of the text of Nezami's *Khosrow and Shirin* as established in the modern critical edition (Nezami, 1997); data analysis follows directed content analysis procedures (Hsieh & Shannon, 2005). The analytical procedure unfolded in three stages: (1) mapping Shirin's relations with Khosrow and Farhad onto Sternberg's three components of love (intimacy, passion, commitment); (2) conducting an archetypal (Jungian) reading of Shirin's personality traits—relating them to the collective unconscious, anima, and archetypal oppositions; and (3) performing an intratextual, dramaturgical reading of Shirin's actions and their formative effects on narrative structure (Yarshater, 1983). Methodologically, the study combines hermeneutic interpretation and close reading of emblematic passages to reconstruct Shirin's internal development and her outward tragic destiny.

Literature Review

Existing scholarship on *Khosrow and Shirin* has tended either toward narratological and plot-structural studies (Fatemi & Dorpar, 2009; Mehraki & Hasavi, 2011; Moradkhani & Beiranvand, 2024) or toward psychological readings of erotic relations (Rahmani, 2020; Houshangi, Nikmanesh, & Nazari Zardalouei, 2024). Studies employing Jungian archetypal approaches to feminine images in Persian literature also exist (Ahmadbeigi, Ebrahimi, & Niazi, 2020; Akbarabadi & Monsan, 2016), and several scholars have applied Sternberg's model to regional or comparative poetic material. However, a systematic synthesis that fuses Jungian archetypal analysis with Sternberg's triangular theory specifically to interpret Shirin as a dramatic, archetypal figure is lacking. This study addresses that lacuna by

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025
Research Article

offering an interdisciplinary account that reads Shirin as both a product of collective archetypal imagery and as a site of ethically charged dramatic agency (Asadollahi & Ghasemizadeh, 2020).

Theoretical Framework

The theoretical apparatus combines two complementary systems. First, Jungian analytical psychology conceives of the collective unconscious as the repository of archetypes—recurring symbolic patterns shaping myth, ritual, and literature (Jung, 1959; Neumann, 1954). In this schema the anima archetype embodies feminine features—sensitivity, beauty, and intuitive intelligence—that may manifest in cultural texts as enduring symbols. Second, Sternberg's triangular theory conceptualizes love as the dynamic interplay of intimacy, passion, and commitment; balanced conjunction of these facets constitutes a consummate or ideal form of love (Sternberg, 1986). The current study proposes that Sternberg's conscious-level components operate in the narrative's interpersonal field, while Jungian archetypal dynamics operate at the level of cultural unconscious and symbolic resonance; together they generate the text's dramatic logic and its tragic culmination.

Findings

Textual analysis reveals that Shirin's love exhibits all three Sternbergian components:

1. **Intimacy.** The narrative's opening passages signal an emotional closeness between Shirin and Khosrow that is sustained throughout the poem; Shirin functions not merely as an object of desire but as a reciprocal affective partner and spiritual confidante (Nezami, 1997, p. 47).
2. **Passion.** Shirin's passionate responsiveness is prominent, yet it is decisively circumscribed by ethical self-awareness—unlike

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025
Research Article

Farhad's ecstatic, unregulated ardor. Passion in Shirin's case is integrated with moral self-command, producing an elevated form of erotic experience (Sternberg, 1997).

3. **Commitment.** Shirin repeatedly manifests steadfast adherence to moral and relational principles; her refusal of illicit or non-binding unions and her insistence on principled attachment are exemplified in the poem's famous formulation— "it was not fitting to pray at two altars"—a formulation that indexes the narrative's emphasis on fidelity as ontological integrity (Nezami, 1997, p. 89).

From an archetypal perspective, Shirin embodies a constellation of features—beauty (both corporeal and spiritual), chastity as sign of inner authenticity, practical intelligence, energetic agency, affective vulnerability, and vindictive resentment—that together instantiate an anima figure in the cultural unconscious (Edinger, 1992; Scruton, 2009). Her beauty is not merely physical ornament but signification of a transcendent value, linking her to archetypal imagery of the moon and the divine beloved. Chastity functions as a symbol of preserved spiritual authenticity and individuation (Jung, 1959). Shirin's activity and resourcefulness move her beyond the passive beloved-role into the position of narrative protagonist who drives events, while her emotional depth and capacity for rancor furnish the psycho-dramatic tensions culminating in tragedy (Neumann, 1954).

Discussion

Dramaturgically, Shirin is both the focal node and the engine of the poem's action: the motives and responses of Khosrow, Farhad, Maryam, Mahin-Banu, and Shiruya are structured around her decisions. In relation to Khosrow she catalyzes ethical reflection and moral change; vis-à-vis Farhad she mediates the contrast between ecstatic passion and disciplined commitment; and confronted with Shiruya she embodies resistance to coerced submission. Such actions

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025
Research Article

articulate a dramatic logic in which inner tensions between opposing psychic forces fail to reach equipoise, precipitating a tragic outcome—precisely the condition Jung links to psychological rupture at the collective-symbolic level (Jung, 1959).

Shirin's character arc—from aspirational romantic subject to volitional tragic agent—maps a sequence of individuative moves. Initially propelled by archetypal impulses toward union, she faces escalating conflicts between affective longing and ethical conviction; ultimately, her deliberate self-sacrifice secures a mode of existential integrity, functioning as a cathartic culmination for the audience (Garavand & Vahedi-Talab, 2020). At the symbolic level her death transposes personal desire into a form of transcendent, communal meaning: she actualizes the anima's potential to turn individual love into an archetypal exemplar of fidelity and moral autonomy.

Thus, Shirin may be read as a classic instance of a self-conscious female figure in Persian tradition—a woman who, while emotionally attached, simultaneously sustains an autonomous ethical subjectivity. Her tragic choice asserts the primacy of self-determination over externally imposed destiny and, in doing so, reframes the poem's ethical horizon.

Conclusion

This study demonstrates that Shirin in Nezami's *Khosrow and Shirin* epitomizes an archetypal, consummate form of love in Persian literary culture: a love comprised of intimacy, passion, and commitment in a dynamically balanced configuration (Sternberg, 1986). From a Jungian vantage, Shirin functions as an elevated anima that operates on both individual and collective levels (Jung, 1959; Edinger, 1992). Her combination of beauty, chastity, intelligence, agency, affective sensitivity, and vindictiveness renders her a complex, multilayered character who transitions from beloved to tragic hero. Her decisive

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025
Research Article

actions—pursuit of love, principled resistance to compromise, and conscious death—constitute the dramatic spine of the poem.

Interdisciplinarily, the analysis yields two principal contributions: first, it enriches literary criticism by linking a psychological model of love to archetypal hermeneutics; second, it proposes a dramaturgical template for contemporary creators aiming to portray women as active moral agents rather than passive symbols. Consequently, Nezami's poem offers a foundational model for narratives in which love functions as a process of self-realization and ethical elevation. Such a model promises fertile avenues for future scholarship in literary criticism, gender studies, and performance practice in modern Iranian art and letters.

References

Ahmadbeigi, A., Ebrahimi, Gh. A., & Niazi, Sh. (2020). Tahlil-e Kohan-alguyi-ye "Zan-e Giti" dar Ash'ār-e Naser Khosrow Qobadiani. *Zabān va Adab-e Fārsi*, no. 44. [in Persian]

Akbarabadi, M., & Monsan, F. (2016). Kohan-alguyi-ye Zan dar Āsār-e Ghazāleh Alizādeh. *Matn-pazhouhi-ye Adabi*, no. 69. [in Persian]

Asadollahi, Kh., & Ghasemizadeh, H. (2020). Tahlil-e Shakhsiyat-e Farhād dar Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami bar Asās-e Nazariye-ye Eshq-e Erich Fromm. *Pazhouheshhā-ye Beynereshte'i-e Adabi*, no. 3. [in Persian]

Edinger, E. F. (1992). *Ego and archetype: Individuation and the religious function of the psyche*. Penguin Books.

Fatemi, H., & Dorpar, M. (2009). Barrasi-ye Sāzokār-e Shakhsiyat-hā dar Khosrow o Shirin-e Nezami. *Jostārhā-ye Nowin-e Adabi*, no. 167. [in Persian]

Garavand, A., & Vahedi-Talab, S. (2020). Anāsor-e Trāzhik-e Dāstān-e Marg-e Khosrow o Shirin dar Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami. Haftomin Konferāns-e Beyn-al-melali-ye Motāle'āt-e Zabān, Adabiyāt, Farhang va Tārikh. [in Persian]

Quarterly Literary criticism
E-ISSN: 2538-2179
Vol. 18, No. 71
Autumn 2025

Research Article

Houshangi, M., Nikmanesh, M., & Nazari Zardalouei, F. (2024). Bāzshenākhti az "Eshq" va "Havas" dar Manzumehā-ye "Leyli o Majnun" va "Khosrow o Shirin" bar Asās-e Didgāh-e Sternberg. *Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi*, no. 62. [in Persian]

Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research, 15*(9), 1277–1288.

Jung, C. G. (1959). *The Archetypes and the Collective Unconscious* (Vol. 9, Part 1). Princeton University Press.

Mehraki, I., & Hasavi, A. (2011). Barrasi-ye Sākhtār-e Revāyat va Pirang dar "Shirin o Farhād"-e Nezami. *Zibāyi-shenāsi-ye Adabi*, no. 8. [in Persian]

Moradkhani, S., & Beiranvand, Y. A. (2024). Barrasi va Tahlil-e Khosrow o Shirin-e Nezami bā Takye bar Ta'āroz. *Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi*, no. 63. [in Persian]

Neumann, E. (1954). *The origins and history of consciousness*. Princeton University Press.

Stevens, A. (1994). *Jung: A very short introduction*. Oxford University Press.

Nezami, Elyās ibn Yusof. (1997). *Khosrow o Shirin*. Eds. Hasan Vahidi Dastjerdi & Sa'id Hamidian. Tehran: Qatreh. [in Persian]

Panahi, N. (2005). Shakhsiyat-e Shirin dar Manzume-ye Khosrow o Shirin. *Māhnāme-ye Pārsi*, no. 39. [in Persian]

Rahmani, M. (2020). Tahlil-e Dāstān-e Sāzokār-e Eshq dar Khosrow o Shirin-e Nezami-ye Ganjavi bar Asās-e Mosallas-e Eshq-e Sternberg. *Adabiyāt-e Fārsi*, no. 23. [in Persian]

Scruton, R. (2009). *Beauty*. Oxford, England: Oxford University Press.

Sternberg, R, J. (1986). A Triangular Theory of Love. Psychological Review, Vol. 93, No. 2, 119-135.

Sternberg, R. J. (1997). *Choosing love: The psychology of love, marriage, and family*. HarperCollins.

فصلنامهٔ علمی - پژوهشی نقد ادبی. س۱۸. ش ۷۱. پاییز ۱۴۰۴ (صص ۱۳۵-۱۸۰)

مقالهٔ پژوهشی

تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین به‌مثابهٔ «زنِ واجد عشق آرمانی» در منظومهٔ *خسرو و شیرین*: از کهن‌الگو تا تراژدی

محسن کرمی*[۱]، فاطمه سعادت‌فر[۲]

(دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹)

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین در منظومهٔ *خسرو و شیرین* نظامی، جایگاه او را به‌مثابهٔ «زنِ واجد عشق آرمانی» بررسی می‌کند. پژوهش حاضر با رویکردی ترکیبی، از دو منظرِ نظریهٔ مثلث عشق استرنبرگ و کهن‌الگوهای یونگ، به واکاوی عناصر سازندهٔ شخصیت شیرین می‌پردازد و نشان می‌دهد که عشقِ شیرین واجد هر سه مؤلفهٔ صمیمیت، شور و تعهد است و در عین حال، ویژگی‌های کهن‌الگویی او همچون زیبایی، پاکدامنی، پویایی، خردمندی، حساسیت و کینه‌جویی نقشی کلیدی در ساختار دراماتیک

[۱]. استادیار گروه هنرهای رسانه‌ای، دانشکدهٔ دین و رسانه، دانشگاه صدا و سیما، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول)

* mohsenkarami@iribu.ac.ir

https://orcid.org/0000-0003-3669-1029

۲. دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی، گروه هنرهای رسانه‌ای، دانشکدهٔ دین و رسانه، دانشگاه صدا و سیما، تهران، ایران

https://orcid.org/0009-0005-5576-335X

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

روایت دارند. از منظر دراماتیک، شیرین به‌عنوان شخصیت محوریِ داستان مسیر تحول و تعالی‌ای پیچیده را طی می‌کند که از عشقی آرمانی آغاز می‌شود و درنهایت به انتخابی تراژیک می‌انجامد. تحلیل روابط او با سایر شخصیت‌ها، ازجمله خسرو، فرهاد و شیرویه، نشان می‌دهد که داستان عمدتاً حول واکنش آن‌ها به کنش‌های شیرین شکل می‌گیرد و به پیش می‌رود. درنهایت، شاید بشود گفت که این پژوهش از سویی می‌تواند الهام‌بخش درام‌پردازی معاصر باشد و از سوی دیگر راه را برای بررسی‌های بیشتر در حوزهٔ بازنمایی زنان عاشق در ادبیات فارسی به‌مثابهٔ منابعی ارزشمند از ناخودآگاه جمعی ایرانیان در باب عشق بگشاید.

واژه‌های کلیدی: تحلیل دراماتیک، شیرین، کهن‌الگو، منظومهٔ *خسرو و شیرین*، نظریهٔ عشق استرنبرگ.

۱. درآمد

عشق از دیرباز به‌عنوان نیرویی حیاتی در ادبیات جهانی و به‌ویژه در ادبیات فارسی، در قالب روایت‌های حماسی، رمانتیک و تراژیک تجلی یافته است. در این میان، منظومهٔ *خسرو و شیرین* با نمایش ابعاد پیچیدهٔ روان‌شناختی، فرهنگی و اخلاقیِ عشق جایگاهی ممتاز دارد. شخصیت شیرین، به‌مثابهٔ نمونهٔ برجستهٔ زن عاشق، نه‌تنها با زیبایی و پاکدامنی بلکه با ایستادگی بر ارزش‌های درونی و مقاومت در برابر فشارهای اجتماعی، به مرکز ساختار دراماتیک داستان بدل می‌شود. بر این اساس، پژوهش حاضر با تمرکز بر چگونگی تجلی دراماتیک شیرین در مقام زنِ واجد عشقی آرمانی، از رویکردی ترکیبی بهره می‌گیرد: تحلیل عشق شیرین براساس نظریهٔ مثلث عشق استرنبرگ (ابعاد صمیمیت، شور و تعهد) و تحلیل ویژگی‌های شخصیتی او از منظر کهن‌الگویی یونگ (بازتاب الگوهای دیرینه در ناخودآگاه جمعی). این ترکیب نظری،

علاوه بر پاسخ به خلأهای مطالعات پیشین، نگاهی چندجانبه به شخصیت شیرین و جایگاه او در ساختار روایی ارائه می‌دهد و می‌تواند الهام‌بخش نقد ادبی و درام‌پردازی معاصر باشد. درنهایت، این مطالعه می‌کوشد چارچوبی نظری برای بازسازی شخصیت‌های زنِ عاشق و مقاوم همچون شیرین فراهم آورد، که در برابر تولیدات سطحی رسانه‌ای امروز بیش از پیش ضرورتِ وجودش احساس می‌شود.

۱-۱. روش‌شناسی

پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی ـ تحلیلی و با بهره‌گیری از روش کیفی به تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین به‌مثابهٔ «زنِ واجد عشق آرمانی» در منظومهٔ خسرو و شیرین می‌پردازد. این مطالعه در پی آن است که، از خلال تحلیل شخصیت شیرین، به تعمیقِ درک از چگونگی تجلی عشق در متون کلاسیک فارسی دست یابد و نشان دهد که چگونه می‌توان از این مباحث برای خلق شخصیت‌های زن عاشق و در عین حال مقاوم در برابر فشارهای اجتماعی بهره برد. هدف اصلی این مطالعه ارائهٔ چارچوبی تحلیلی است که بتواند هم در سطح مطالعات نظریِ ادبی و هم در حوزه‌های عملی مانند سینما و تئاتر به کار گرفته شود (Hutcheon, 2006). برای نیل به این هدف، پژوهش حاضر با تلفیق دیدگاه‌های نظری و روایی تلاش می‌کند تا بستری برای گفت‌وگوهای آکادمیک و هنری فراهم آورد که بتواند در پاسخ به دغدغه‌های معاصر در حوزه‌های ادبیات، سینما و تئاتر نقش مؤثری ایفا کند.

در عین حال، از آن جایی که پژوهش حاضر متمرکز بر منظومهٔ *خسرو و شیرین* نظامی است و طبعاً داده‌های آن عمدتاً از همین اخذ گرد می‌آیند. آن‌گاه، داده‌های

گردآوری‌شده با استفاده از روش تحلیل محتوا و رویکرد توصیفی ـ تحلیلی بررسی می‌شوند (Hsieh & Shannon, 2005: 1277–1288). مراحل تحلیل شامل این موارد هستند:

کاربرد نظریهٔ مثلث عشق استرنبرگ: روابط شیرین با خسرو و فرهاد بر مبنای مؤلفه‌های سه‌گانهٔ نظریهٔ استرنبرگ (صمیمیت، شور، تعهد) تحلیل می‌شوند. این مرحله به درک بهتر از ساختار عاطفی و روانی عشق در روایت داستان کمک می‌کند (Sternberg, 1986; 1997).

تحلیل کهن‌الگویی شخصیت شیرین: جایگاه شیرین در کهن‌الگوهای یونگی بررسی می‌شود و ارتباط او با ناخودآگاه جمعی تحلیل می‌گردد (Jung, 1969).

تحلیل درون‌متنی شخصیت شیرین: در این مرحله، ویژگی‌های شخصیتی شیرین براساس متن منظومهٔ خسرو و شیرین بررسی می‌شوند و تأثیر انتخاب‌های او در شکل‌گیری روایت و کشمکش‌های داستان مورد تحلیل قرار می‌گیرند. همچنین، نقاط عطف داستان که نشان‌دهندهٔ سیر تحول دراماتیک شیرین است مشخص می‌شوند (Yarshater, 1983).

۱-۲. پیشینهٔ تحقیق

مطالعات فراوانی پیرامون الگوهای زن در متون کلاسیک فارسی انجام شده است که هر یک از آن‌ها از زوایایی متفاوت به تحلیل ویژگی‌های زن پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، مقاله «تصویر زن در آثار دو نمایشنامه‌نویس ایرانی، چیستا یثربی و نغمه ثمینی (با تأکید بر ویژگی‌های کهن‌الگوی زن وحشی)» (سقایان و صدیق، ۱۳۹۲) به بازنمایی

نمادین زن وحشی پرداخته و ابعاد مختلف هویت زنانه را از منظر نقد روایی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده است.

همچنین، پژوهش‌هایی همچون «تحلیل کهن‌الگوی زن گیتی در اشعار ناصر خسرو قبادیانی» (احمدبیگی، ابراهیمی و نیازی، ۱۳۹۹) و «کهن‌الگوی زن در آثار غزاله علیزاده» (اکبرآبادی و مونسان، ۱۳۹۵) با استفاده از رویکردهای کهن‌الگویی یونگ به بررسی نمادها و تصاویر کهن زنانه در آثار کلاسیک پرداخته‌اند؛ و مقالهٔ «بررسی کهن‌الگوی زن اغواگر در مثنوی *زهره و منوچهر*» (صادق‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰) نیز به تحلیل ابعاد اغواگری زنانه از منظر کهن‌الگویی پرداخته و نشان داده است که چگونه این الگوها در بطن ناخودآگاه جمعی جامعه جایگاه ویژه‌ای یافته‌اند.

از سوی دیگر، در حوزهٔ مفهوم عشق نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته که به تحلیل ابعاد عاطفی و روان‌شناختی روابط عاشقانه پرداخته‌اند. برای نمونه، مقالهٔ «نظریهٔ عشق استرنبرگ و نقد تطبیقی داستان معاصر» (محمودی، ۱۳۹۹)، «بررسی ابعاد عشق‌ورزی در اشعار بلال در فرهنگ بختیاری براساس نظریه عشق استرنبرگ» (ظاهره عبده‌وند و کریمی نورالدین‌وند، ۱۳۹۹)، «تحلیل داستان سازوکار عشق در *خسرو و شیرین* نظامی گنجه‌ای براساس "مثلث عشق" استرنبرگ» (رحمانی، ۱۳۹۹) و «بازشناختی از "عشق" و "هوس" در منظومه‌های *لیلی و مجنون* و *خسرو و شیرین* براساس دیدگاه استرنبرگ» (هوشنگی و همکاران، ۱۴۰۳) از دیگر آثار مهم در این حوزه هستند. افزون بر این، مقاله «تحلیل شخصیت فرهاد در منظومهٔ *خسرو و شیرین* نظامی براساس نظریهٔ عشق اریک فروم» (اسداللهی و قاسمی‌زاده، ۱۳۹۹) نیز به بررسی پویایی روابط عاشقانه از منظر روان‌شناختی پرداخته است.

نیز، مجموعه‌ای از مطالعات به تحلیل روایی و ساختاری داستان‌های کلاسیک مانند «بررسی سازوکار شخصیت‌ها در *خسرو و شیرین* نظامی» (فاطمی و دُرپَر، ۱۳۸۸)، «بررسی و تحلیل *خسرو و شیرین* نظامی با تکیه بر تعارض» (مرادخانی و بیرانوند، ۱۴۰۳)، «بررسی ساختار روایت و پی‌رنگ در *شیرین و فرهاد* نظامی» (مهرکی و حساوی، ۱۳۹۰) و «عناصر دراماتیک در منظومهٔ *خسرو و شیرین* نظامی» (رئیسی بهان، ۱۳۸۹) پرداخته‌اند، اما در این تحقیقات توجه به جنبه‌های کهن‌الگویی زنانه و به‌ویژه به الگوی زنِ واجد عشق آرمانی به صورت یکپارچه مورد توجه قرار نگرفته است.

بنابراین، پژوهش حاضر در پی پر کردن این خلأ علمی به انجام رسیده است. از یک سو، با بهره‌گیری از نظریهٔ مثلث عشق استرنبرگ، ابعاد صمیمیت، شور و تعهد به‌عنوان مولفه‌های اصلی عشق در شخصیت شیرین مورد تحلیل دقیق قرار می‌گیرند؛ از سوی دیگر، با رویکرد کهن‌الگویی یونگی‌اش موجب به تجلی الگوهای دیرینه در شخصیت شیرین، راهگشای شناخت عمیق‌تر هویت زنِ واجد عشق آرمانی می‌شود. و آن گاه بر مبنای این دو گام، در مرحلهٔ نهایی، به تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین می‌پردازد، تحلیلی که در آن همهٔ ابعاد کشف‌شده در شخصیت او در بخش‌های پیشین، ازجمله ویژگی‌های زیبایی، باکرگی، خردمندی، چالاکی، کینه‌جویی و حتی حساسیت و آسیب‌پذیری، به‌دقت در بطن ساختار روایی داستان «خسرو و شیرین» مورد بررسی قرار می‌گیرد و قابلیت‌های دراماتیک آن یافته و برجسته می‌شود. این رویکرد ترکیبی، علاوه بر غنی‌سازی مبانی نظری، بستری نوین برای تحلیل چندبعدی شخصیت شیرین ارائه می‌دهد که می‌تواند مرجعی الهام‌بخش برای درام‌پردازان معاصر در خلق شخصیت‌های زن عاشق و مقاوم در برابر فشارهای اجتماعی باشد.

درمجموع، با تلفیق رویکردهای روان‌شناختی استرنبرگ و کهن‌الگویی یونگ، و با

توجه به خلأ موجود در پژوهش‌های پیشین که از دیدگاه یکپارچه به بررسی الگوی زنِ واجد عشق آرمانی و تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین نپرداخته‌اند، پژوهش حاضر تلاشی است برای ارائهٔ چارچوبی نظری و تحلیلی که بتواند به شناخت عمیق‌تر و نوآورانه‌تر این الگو کمک کند و زمینه‌ساز گفت‌وگوهای آکادمیک و هنری در حوزهٔ نقد ادبی و دراماتورژی معاصر شود.

۲. مبانی نظری

مبانی نظری این مقاله در دو محور بررسی می‌شود. محور اول مباحث روان‌شناسی تحلیلی مربوط به یونگ و پیروان اوست که پایهٔ بحث کهن‌الگو قرار گرفته‌اند و بخش دوم از مبانی نظری این مقاله کوششی است برای روشن کردن مفهوم عشق که در بررسی‌ها از آن استفاده شده است.

۲-۱. کهن‌الگو

برای توضیح مفهوم کهن‌الگو در نظریهٔ یونگ، نخست باید به مفهوم ناخودآگاه جمعی پرداخت. یونگ(Jung, 1969: 42) مفهوم ناخودآگاه جمعی را به‌عنوان لایه‌ای از روان تعریف می‌کند که در میان انسان‌ها مشترک و فراتر از تجربیات شخصی هر فرد است. برخلاف ناخودآگاه فردی فرویدی، ناخودآگاه جمعی تشکیل‌شده از الگوها و نمادهایی است که از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شوند و در تمام فرهنگ‌ها به صورت مشترک حضور دارند (ibid: 45) . این لایه از روان، همچون یک بانک اطلاعاتی فرهنگی،

حاوی الگوهایی اولیه است که به تعبیر یونگ (ibid: 47)، پایه‌های تجربیات انسانی را شکل می‌دهند. این الگوهای اولیه همان کهن‌الگوها هستند.

کهن‌الگوها ساختارهای بنیادی و نمادینی‌اند که در ناخودآگاه جمعی وجود دارند و تجربیات اولیه و اساسی انسانی، مانند عشق، مرگ، تولد و جنگ را به تصویر می‌کشند (Stevens, 1994: 36). این الگوها شکل‌های ابتدایی و مشترکی هستند که در روایات اسطوره‌ای، ادبیات کلاسیک و حتی هنر معاصر تجلی می‌یابند (Edinger, 1992: 101). به‌عنوان مثال، آنیما نماد جنبه‌های زنانه و آنیموس نماد جنبه‌های مردانه در هر فرد هستند (Jung, 1969: 49). این الگوها نشان‌دهندهٔ چگونگی تجلی صفات متضاد در روان انسان‌اند (Neumann, 1954: 79). در تحلیل شخصیت‌های زنانه مانند شیرین، آنیما نقش مهمی در شکل‌دهی به تصویر عشق، حساسیت، پاکدامنی و زیبایی مادی و معنوی ایفا می‌کند (Edinger, 1992: 115).

۲-۲. نظریهٔ مثلث عشق

یکی از مشهورترین نظریه‌هایی که عشق را توضیح می‌دهند نظریه‌ای است که روان‌شناس بزرگ معاصر، رابرت استرنبرگ، در سال ۱۹۸۷ آن را عرضه کرد و آن را «نظریهٔ مثلث عشق» نامید. نظریهٔ مثلث عشق می‌گوید که عشق را می‌توان بر حسب سه مؤلفه‌ای فهمید که هر کدام یک زاویهٔ مثلث را می‌سازند. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از صمیمیت[۱] (رأس مثلث)، شور[۲] (زاویه سمت چپ)، و تصمیم/ تعهّد[۳] (زاویهٔ سمت راست) (Sternberg, 1986: 119). به گفتهٔ استرنبرگ، این سه مؤلفه ممکن است در عالم انسانی به انحای گوناگونی با یکدیگر ترکیب شوند و از ترکیب آن‌ها انواعی از روابط انسانی به وجود آیند، از اولین رابطه که هر سه مؤلفه غایب‌اند تا آخرین که هر

سه حاضرند: (۱) ناعاشقی[۴] [یا فارغی]، (۲) دوست‌داشتن[۵]، (۳) عشق شیدایی[۶]، (۴) عشق پوچ، (۵) عشق رمانتیک[۷]، (۶) عشق رفاقتی[۸]، (۷) عشق ابلهانه[۹]، (۸) عشق کامل/آرمانی[۱۰] دارد (Sternberg, 1986: 123-125).

۳. منظومهٔ خسرو و شیرین

منظومهٔ خسرو و شیرین روایتی از روابط عاشقانه میان خسرو پرویز، شاه ایران، و شیرین، شاهزاده ارمنستان، است (Yarshater, 1983: 220). این روایت قبل از خمسه نظامی در *شاهنامهٔ* فردوسی نقل شده است. این منظومه ۶۱۵۰ بیت دارد و طبق نظر وحید دستگردی، گویا نظامی برای سرودنش ۴ سال زمان صرف کرده و آن را در فاصلهٔ میان سال‌های ۵۷۶ تا ۵۸۰ هجری سروده است (وحید دستگردی، ۱۳۷۶: مقدمه). برای آغاز بحث، در ادامه خلاصه‌ای از داستان طبق اثر نظامی ارائه می‌شود:

خسرو پرویز پس از دیدن تصویر شیرین، که نقاشی به نام شاپور برای او ترسیم کرده بود، و شنیدن وصف او از زبان نقاش، دلباختهٔ شیرین می‌شود. شیرین، که عشق را جز در چهارچوب پیمان زناشویی روا نمی‌داند، از خسرو می‌خواهد که پیوندشان را به گونه‌ای رسمی و مشروع استوار کند، اما خسرو قبول نمی‌کند. تا اینکه فرهاد عاشق شیرین می‌شود. خسرو از عشق فرهاد احساس خطر می‌کند و تمام تلاشش را برای منصرف‌کردن فرهاد انجام می‌دهد، اما زمانی که می‌فهمد دیگر نمی‌تواند او را منصرف کند، به او خبر می‌رساند که شیرین مرده است و فرهاد از غمِ این خبرِ دروغ جان می‌سپارد.

خسرو که رقیب خود را از میدان به در برده، پس از مرگ همسرش مریم و برطرف‌شدن موانع زناشویی، به خواست شیرین پاسخ مثبت می‌دهد و با او پیوند می‌بندد. خسرو و شیرین مدتی با هم زندگی می‌کنند. در این مدت، خسرو از کام‌جویی و خوش‌گذرانی‌های گذشته دست می‌شوید و به عشقی پاک و آرام در کنار شیرین روی می‌آورد. شیرویه، پسر خسرو، که فرزندی خودخواه و قدرت‌طلب است، به قصد تصاحب تاج و تخت، و نیز در طمع وصال شیرین، پدر را به قتل می‌رساند. پس از مرگ خسرو، شیرویه طمع در شیرین می‌بندد. شیرین، که خود را بی‌پناه می‌بیند و نمی‌خواهد تسلیم خواستهٔ شیرویه شود، در روز خاکسپاریِ خسرو پنهانی وارد مقبره او می‌شود و با خنجری به زندگی خود پایان می‌دهد. موبدان، بنا بر وصیت او، پیکر شیرین را در کنار خسرو به خاک می‌سپارند تا در مرگ نیز با او یگانه شود.

۴. عناصر مثلث عشق استرنبرگ در رابطهٔ بین شیرین با خسرو

۴-۱. صمیمیت در رابطهٔ شیرین

در منظومهٔ *خسرو و شیرین*، رابطهٔ میان شیرین و خسرو از ابتدای داستان با ابعاد صمیمیتی قوی همراه است. اشعاری همچون «چو آمد در کفِ خسرو دلِ دوست / برون آمد ز شادی چون گل از پوست» (نظامی، ۱۳۶۷: ۲۹/۸۸) نشان از حس نزدیکی و ارتباط عمیق میان این دو دارد. این نوع پیوند عاطفی، طبق نظریهٔ استرنبرگ، ستون فقرات عشق واقعی است که در آن ابعاد روانی و احساسی به‌طور کامل در هم تنیده می‌شوند.

۴-۲. شور عاشقانه

شور یا هیجان عاشقانه عاملی است که به سرعت واکنش‌های عاطفی شدید برمی‌انگیزد. در ابتدای داستان، شور شیرین در مواجهه با خسرو به نحو بارزی مشهود است، حالتی که در ابیاتی مانند «به هر دیداری از وی مست می‌شد / به هر جامی که خورد از دست می‌شد» (نظامی، ۱۳۶۷: ۳۳/۲۰) به تصویر کشیده شده است. با این همه، استرنبرگ تأکید می‌کند که اگرچه شور می‌تواند تجربه‌ای لذت‌بخش و پرانرژی ایجاد کند، بدون حضور عنصر تعهد، ممکن است به سرعت رو به زوال بگذارد. پس، برای این که عشق شیرین عشقی کامل آرمانی باشد باید تعهد نیز در آن حضو داشته باشد.

۴-۳. تعهد و تصمیم

عنصر تعهد در نظریهٔ مثلث عشق نقش مهمی در حفظ و پایداری رابطه دارد. در منظومهٔ *خسرو و شیرین*، به‌ویژه در مواقع بحرانی‌ای که شیرین با فشارهای بیرونی مواجه می‌شود، انتخاب‌های قطعی و پای‌بندی به ارزش‌های درونی او، نشان از بُعد تعهد دارد. در ابیاتی که به صراحت بیانگر تصمیم‌های متعهدانهٔ شیرین هستند، و در رأس همهٔ این تصمیم‌ها، تصمیم نهایی‌اش برای جان‌سپردن در کنار معشوق به جای تن‌سپردن به کام‌جویی شیرویه، این بعد آشکار می‌شود:

زهی شیرین و شیرین‌مردنِ او زهی جان‌دادن و جان‌بردن او
چنین واجب کند در عشق مُردن به جانان جان چنین باید سپردن

(نظامی، ۱۳۶۷: ۳۷/۱۱۳-۳۸).

۴-۴. تغییر تعادل مؤلفه‌ها

در رابطه‌های عاشقانهٔ شیرین، به‌ویژه در تقابل میان عشق به خسرو و تأثیرات وجود فرهاد، شاهد تغییراتی در ترکیب مؤلفه‌های صمیمیت، شور و تعهد هستیم. برای مثال، زمانی که شور اولیهٔ عشق با چالش‌های بیرونی روبه‌رو می‌شود، شیرین با اتخاذ تصمیم‌های آگاهانه و حفظ ارتباط عاطفیِ قوی سعی در برقراری توازن میان این مؤلفه‌ها دارد. این تغییرات، مطابق نظریهٔ استرنبرگ، به شکل‌گیری حالات مختلف عاشقانه مانند عشق رمانتیک (ترکیبی از صمیمیت و شور) یا عشق کامل (ترکیبی متوازن از هر سه مؤلفه) منجر می‌شود.

اشعار نظامی به خوبی تضادهای درونی و لحظات تحول‌آمیز عشق را به تصویر می‌کشند؛ برای مثال در لحظاتی که شور عاشقانه با چالش‌های بیرونی تداخل پیدا می‌کند، ابیاتی همچون «گر آن صورت بد، این رخشنده‌جان است / خبر بود آن و این باری عیان است» (نظامی، ۱۳۶۷: ۸۷/۲۵) به نوعی نشان از آن دارند که چگونه عشق اولیه، در مواجهه با چالش‌های واقعی، نیازمند تقویت عنصر تعهد می‌شود تا به شکل پایدار در رابطه باقی بماند.

در کل، می‌توان گفت که شخصیت شیرین به‌مثابهٔ زنِ واجد عشق آرمانی در عشقش به خسرو، تمام ابعاد عشق را داراست. ترکیب صمیمیت عمیق، شور و هیجان عاشقانه، و تعهد پایدار تصویرِ یک عشق کامل و چندبُعدی را به دست می‌دهد. اشعار نظامی با بهره‌گیری از تمثیل‌های شاعرانه، علاوه بر بازتاب جنبه‌های عاطفی، بُعد تعهد و پایداری را نیز برجسته می‌کنند، امری که به وضوح نشان‌دهندهٔ ارزش‌های دیرینه و در عین حال پاسخ‌گوی چالش‌های روابط معاصر است.

این تحلیل عناصر عشق در رابطهٔ شیرین با خسرو طبق نظریهٔ مثلث عشق

استرنبرگ زمینه را برای تحلیل ویژگی‌های شخصیت او به‌مثابهٔ زنِ واجد عشق آرمانی از منظر کهن‌الگویی آماده می‌کنند.

۵. خصوصیات فردی شیرین و تبیین آن از منظر کهن‌الگویی یونگ

۵-۱. زیبایی: حسن، ملاحت، زیبایی معنوی

زیبایی‌شناسان قدیم و جدید، معمولاً در زیباییِ انسانی سه نوع زیبایی را از هم تمییز می‌دهند: زیبایی فیزیکی و جسمانی، زیباییِ در رفتار و سکنات، و زیبایی معنوی و اخلاقی (Scruton, 2009: 46-48). شاعران و متفکران قدیم ایران، معمولاً اولی را به «حسن» یا «خوبی»، دومی را به «ملاحت»، «شیرینی»، «لطف» یا «ظرافت»، و سومی را به «آن» تعبیر می‌کردند. طرفه اینکه در *خسرو و شیرینِ* نظامی، شیرین واجد هر سه بعدِ زیبایی توصیف می‌شود. ازجمله در این جا بر زیبایی ظاهری یا حسنِ او تأکید می‌شود:

پری‌دختی، پری بگذار، ماهی — به زیر مقنعه، صاحب‌کلاهی
شب‌افروزی چو مهتابِ جوانی — سیه‌چشمی چو آبِ زندگانی
کشیده‌قامتی چون نخلِ سیمین — دو زنگی بر سر نخلش رطب‌چین
ز بس کآورد یاد آن نوش‌لب را — دهان پُر آبِ شکّر شد رطب را
به مرواریدِ دندان‌های چون نور — صدف را آبِ دندان داده از دور
دو شکر چون عقیق آب‌داده — دو گیسو چون کمندِ تاب‌داده

(نظامی، ۱۳۶۷: ۱۸/۳۰ـ ۳۵).

علاوه بر حسن، ملاحت و لطف و ظرافتی در رفتار و حرکات او نیز هست:

فسون‌گر کرده بـر خـود چشـمِ خـود را زبـان بسـته بـه افسـون چشـمِ بـد را
بـه سـحری کـاتش دل‌هـا کنـد تیـز لـبش را صـد زبـان هـر صـد شـکرریز
نمـک دارد لـبش در خنـده پیوسـت نمـک شـیرین نباشـد وآنِ او هسـت
[...]
بـه شـمعش بـر، بسـی پروانـه بینـی ز نـازش سـوی کـس پـروا نبینـی

(نظامی، ۱۳۶۷: ۳۸/۱۸ـ ۴۳).

به عقیدهٔ یونگ، تصاویر زیبا به‌مثابهٔ نمادهایی از ارزش‌های ابدی و الهی، در عمق روان انسان‌ها جای دارند (Jung 1969: 54–72, 182–203). از این منظر، زیبایی شیرین، علاوه بر جنبهٔ ظاهری، حامل بار معنایی فراگیر و نمادینی است که به نوعی ارتباط انسان با عالم معنا را برقرار می‌کند. ابیاتی که در آن‌ها برای بیان زیباییِ شیرین از تشبیه او به «ماه» و «پری» استفاده می‌شود آشکارا دلالت بر کهن‌الگوهای کیهانی و الهگانی دارند، که ویژگی‌های زیباییِ معنوی را، افزون بر زیبایی ظاهری و مادی، در او بارز و برجسته می‌سازند: «پری‌پیکر برون آمد ز خرگاه / چنان کز زیر ابر آید برون ماه» (نظامی، ۱۳۶۷: ۸۷/۲۵).

و این بُعدِ سوم زیبایی، یعنی زیبایی معنوی، است که صاحب‌نظران از آن به «آن» یاد می‌کردند و زیبایی‌شناسان جدید آن را «کاریزما» یا «جاذبه» می‌خوانند. پس، روشن است که شیرین در مقام معشوق از زیباییِ تمام برخوردار است و واجد هر سه وجه زیبایی است.

۵-۲. باکرگی به‌مثابهٔ نماد پاکدامنی و اصالت روحی

در متون فارسی، باکرگی معمولاً به‌مثابهٔ نشانه‌ای از پاکدامنی، اصالت و توانمندیِ روحی تلقی می‌شود. نظامی به این ویژگیِ شیرین به انحاء مختلف تصریح می‌کند: «دگر ره بود پیشین رفته شاپور/ به پیشاهنگِ آن بکرانِ چون حور» (نظامی، ۱۳۶۷: ۳/۲۱).

این ویژگی در شیرین، که از همان ابتدا به‌مثابهٔ نمادی از حفظ ارزش‌های درونی و مقاومت در برابر وسوسه‌های دنیوی به تصویر کشیده می‌شود، بار معنایی ویژه‌ای پیدا می‌کند. اشعار نظامی، با استفاده از تمثیل‌هایی همچون «پری‌صورت» یا «ماه نقره‌ای»، به گونه‌ای استعاری، با تأکید بر زیبایی معنوی او، پاکدامگی او را نیز تصویر می‌کنند که نشان‌دهندهٔ آمادگی او برای دریافت «نطفهٔ الهی» و انتقال ارزش‌های معنوی به نسل‌های بعدی است.

افزون بر این، شیرین در واکنش به فشارهای بیرونی و درخواست‌هایی که با پاکدامنی و اصالت روحی او (که نمادشان همان باکرگی است) در تعارض‌اند به صراحت چنین سخنانی بر زبان می‌راند:

مجوی آبی که آبم را بریزد — مخواه آن کام کز من برنخیزد

[...]

گر این دل چون تو جانان را نخواهد — دلی باشد که او جان را نخواهد

ولی تب کرده را حلوا چشیدن — نَیَرزد سال‌ها صفرا کشیدن

بسا بیمار کز بسیار خواری — بمانَد سال و مه در رنج و زاری

اگر چه طبع جوید میوهٔ تَر — اگر چه میل دارد دل به شِکّر

(نظامی، ۱۳۶۷: ۱۰۵/۴۱ـ ۱۲۴)

به گفتهٔ یونگ، حفظ پاکدامنی و اصالت، بخشی از فرایند تحول فردی و تحقق آنیما در درون انسان است (Jung 1969: 182–204). از این رو، شیرین که با حفظ خویشتن‌داری و پایبندی به ارزش‌های معنوی خود، به‌عنوان الگوی زن عاشق ایدئال شناخته می‌شود، نمونه‌ای بارز از این تحول روانی محسوب می‌شود.

۵-۳. چالاکی و فعال بودن

برخلاف تصویر رایج از معشوق به‌مثابهٔ فردی منفعل، شیرین در داستان نظامی به‌مثابهٔ شخصیتی پویا و فعال حضور دارد و چنان که بعدتر در بخش تحلیل دراماتیک با تفصیل بیشتر نشان خواهیم داد، اساساً در مقام شخصیت پروتاگونیست و قهرمانِ پیش‌برندهٔ روایت عمل می‌کند و تمامی سایر عناصر و شخصیت‌ها در ارتباط با او جایگاه و معنای حضور خود را بازمی‌یابند:

برون آمد ز درج آن نقشِ چینی شدن را کرده با خود نقش‌بینی

(نظامی، ۱۳۶۷: ۲/۲۴).

یا:

وز آن جا سوی قصر آمد به تعجیل پس او چارپایان میل در میل

(نظامی، ۱۳۶۷: ۳۴/۴۷).

و درنهایت، حتی در بن‌بستِ نهایی نیز خودش فعالانه عمل می‌کند و مرگی تراژیک را برای خود رقم می‌زند تا دیگران سرنوشت او را به دست نگیرند و رقم نزنند:

چو صبح از خواب نوشین سر برآورد هلاک جان شیرین بر سر آورد

[...]

بدان آیین که دید آن زخم را ریش همان جا دشنه‌ای زد بر تن خویش

(نظامی، ۱۳۶۷: ۱/۱۱۳، ۲۹).

یونگ در توضیح فرایند رشد روانی، بر اهمیت واکنش‌های فعال در مواجهه با چالش‌ها تأکید می‌کند (Jung, 1969: 290–354). فعالیت و پویاییِ شیرین، نه‌تنها به‌عنوان عاملی محرک در پیشبرد رویدادهای داستان، که به‌عنوان نشانه‌ای از تحول و رشد درونی او در قالب آنیما نیز محل توجه و تأمل است.

۵-۴. حساسیت، آسیب‌پذیری و کینه‌جویی

شیرین دارای ابعاد عمیق احساسی است: از یک سو حساسیت او به فشارهای بیرونی و از سوی دیگر واکنش‌های کینه‌جویانه‌اش در قبال ناعدالتی‌ها و بی‌توجهی‌های محیطی نشان از وجود یک نظام درونیِ پیچیده دارد. این تضادهای روانی، همان‌گونه که یونگ در مباحث مربوط به کهن‌الگوها و قطبیت‌های نمادین توضیح می‌دهد (Jung, 1969: 54–72)، به عمق شخصیت او می‌افزایند؛ و ایماژهای زنانه‌ای که یونگ شرح می‌دهد نیز در تصویرسازی زیباییِ شیرین بازتاب می‌یابند (ibid: 182–204).

شیرین پس از دادن پاسخ رد به خواستهٔ خسرو که خلافِ ارزش‌های درونیِ اوست، به جهت حساسیت بسیارش بیش از خسرو آسیب می‌بیند:

به سان گوسپند کشته بر جای — فرو افتاد و می‌زد دست بر پای
تن از بی‌طاقتی پرداخته زور — دل از تنگی گرفته چون دیده مور
شده ز اندیشهٔ هجران یارش — ز بحر دیده پر گوهر کنارش

(نظامی، ۱۳۶۷: ۴/۴۵–۸).

به رغم یا به سببِ حساسیت و آسیب‌پذیری فراوانش، شیرین کینه‌جو نیز هست. ازجمله، از خسرو کینه به دل می‌گیرد که با مریم ازدواج می‌کند. تعزیت‌نامهٔ خسرو به

او بر این کینه می‌افزاید بنابراین، در یکی از جلوه‌های بروز کینه‌اش، پس از مرگ مریم، نامه‌ای پرطعنه و کینه‌جویانه به خسرو می‌نویسد:

عروسِ شاه اگر در زیر خاک است — عروسانِ دگر دارد، چه باک است
فلک زان داد بر رفتن دلیریش — که بـ ود آگـ ه ز شاه و زودسیریش
از او به گرچه شه را همدمی نیست — شهنشه زود سیر آمد، غمی نیست
نظر بر گلستانی دیگر آرد — و زو به دلستانی در بر آرد

(نظامی، ۱۳۶۷: ۴۵/۶۲-۴۸).

۵-۵. خردمندی

شخصیت شیرین برای آنکه واجد ویژگی‌هایی چون فعال‌بودن و پاکی باشد، لاجرم باید خردمند نیز باشد و خصوصیت خردمندی در او بارز باشد. این ایجاب روایی و داستانی از نظر نظامی هرگز دور نمانده و چنین شخصیتی از شیرین عرضه کرده است. او شخصیتی نیست که به سادگی فریب اطرافیان خود را بخورد. برای مثال، در برابر چرب‌زبانی‌های خسرو جواب‌های خردمندانه‌ای می‌دهد و پاکی خود را حفظ می‌کند. افزون بر این، حتی به خسرو نیز در امر حکومت دارای توصیه به دانش اندوزی و خردورزی می‌کند:

زمین بوسید شیرین کای خداوند — ز رامش سوی دانش کوش یک چند

[...]

جهان را کرده‌ای از نعمت آباد — خرابش چون توان کردن به بیداد

[...]

حـ ذر کن زان که ناگه در کمینی — دعای بد کند خلوت‌نشینی

(نظامی، ۱۳۶۷: ۲/۹۱ـ۶).

ونگ در شرحِ فرایند رشدِ روانی تأکید می‌کند که این امر مقتضی کنشِ آگاهانه و پاسخ فعالِ خودِ فرد به چالش‌ها است (Jung, 1969: 275–354). از این منظر پویایی و خردمندیِ شیرین نه فقط عاملِ پیشبرد رویدادها بلکه نشانهٔ تحققِ آنیما و رشدِ درونی او نیز هست.

ترکیب تمامی این ویژگی‌ها (زیبایی، پاکدامنی، پویایی و فعّال‌بودن، حساسیت و کینه‌جویی، و خردمندی) شیرین را به‌عنوان نمادی از آنیمای زنانه و الگوی ابدی عشق به تصویر می‌کشد. اشعار نظامی، با بهره‌گیری از تصاویر شاعرانه و تمثیل‌های عمیق، نشان می‌دهند که چگونه شخصیت شیرین نه‌تنها از منظر ظاهری جذاب است، بلکه حامل بار معنایی فراگیر و ارزش‌های معنوی‌ای است که در ناخودآگاه جمعی حضور دارند.

حال، با این تحلیل مبتنی بر نظریات یونگ، زمینه برای تحلیل جامع و چندجانبهٔ ابعاد عاشقانه و دراماتیک شخصیت شیرین در بخش پایانی مقاله فراهم شده است.

۶. تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین

در بخش پیشین، به خصوصیات شخصیت شیرین از منظر عناصر رویکرد یونگی پرداختیم، ویژگی‌هایی چون زیبایی، باکرگی، چالاکی و فعال‌بودن، حساسیت و آسیب‌پذیری، کینه‌جویی، و خردمندی، که، به‌عنوان نمادهایی از الگوهای دیرینه در ناخودآگاه جمعی، هویت وی را به تصویر می‌کشند. پرداختن به این ویژگی‌ها برای ورود به تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین در ساختار روایت منظومهٔ *خسرو و شیرین* ضروری بودند. حال، در این بخش، نحوهٔ تجلی این صفات در بطن روایت داستان و چگونگی شکل‌گیری تراژدی شیرین مورد تحلیل قرار می‌گیرد، تحلیلی که، علاوه بر

ارائه بینشی جامع از شخصیت شیرین و نحوه شکل‌گیری قوس شخصیت او با اوصاف پیش‌گفته، می‌تواند به‌عنوان منبع الهام‌بخشِ درام‌پردازان در خلق شخصیت‌های زنِ واجد عشق آرمانی به کار رود. به عبارت دیگر، با تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین، نشان داده خواهد شد که شخصیت شیرین در منظومهٔ خسرو *و شیرین* نه فقط به‌عنوان زنِ واجد عشق آرمانی بلکه به‌عنوان نقطهٔ ثقل ساختار روایی و دراماتیک داستان جایگاه ویژه‌ای دارد و تمامی عناصر داستان از طریق واکنش به حضور و تصمیم‌های او شکل می‌گیرند و معنا پیدا می‌کنند. این تحلیل چند بعدی در تلاش است تا از جنبه‌های گوناگون مسیر تحول و تراژدی شیرین را به دقت آشکار سازد.

۶-۱. تجلی خصوصیات کهن‌الگویی شخصیت شیرین در ساختار دراماتیک روایت

نخست به چگونگی تجلی خصوصیات کهن‌الگویی شخصیت شیرین در ساختار روایت و بروز جنبه‌های متعدد روان‌شناختی و نمادین شخصیت او پرداخته می‌شود:

۶ـ۱ـ۱. زیبایی و باکرگی به‌عنوان محرک‌های احساسی

زیبایی وصف‌شدهٔ شیرین، همچون نمادی از جذابیت ابدی و ارزش‌های معنوی، در لحظات اولیهٔ داستان موجبات جلب توجه خسرو و سایر شخصیت‌های درگیر در رابطه عاشقانه را فراهم می‌کند. این زیبایی، فراتر از ظاهرِ صرف بوده و به‌عنوان عنصری روحانی، به مخاطب یادآورِ جذابیت‌های دیرینه و غیرقابل زوال عشق می‌شود (مشهدی و اسفندیار، ۱۳۹۴). باکرگی او نیز به‌عنوان نشانه‌ای از حفظ اصالت و مقاومت در برابر تمایلات جسمانی و فریب‌های دنیوی، در لحظاتی که شیرین از ارزش‌های درونی خود دفاع می‌کند، به وضوح نمایان می‌شود، به نحوی که باکرگی‌اش

نشان از تعهد به اصول اخلاقی و عشقی است که از فراز زمان و تغییرات گذرای دنیای بیرون ماندگار می‌ماند.

۶-۱-۲. چالاکی و خردمندی در مواجهه با بحران‌ها

چالاکی شیرین در واکنش به موقعیت‌های بحرانی و مواجهه با چالش‌های پیش رو، او را به شخصیتی پویا و فعال تبدیل می‌کند. خردمندی‌اش در تصمیم‌گیری‌های حیاتی نشانگر توانمندی او در مدیریت تضادهای درونی و بیرونی و تطبیق با شرایط متغیر است. این دو ویژگی، که از منظر یونگی به‌عنوان تجلی تفکر و عملِ زنانه تبیین شده‌اند، محرک‌های اصلی تحول و تعلیق دراماتیک در داستان به‌شمار می‌روند (یوسف‌قنبری، ۱۳۸۹)، چراکه چالاکی و خردمندی نه‌تنها به شیرین امکان می‌دهند تا هوشمندانه با موانع روبه‌رو شود، بلکه به‌عنوان نیرویی محرک در ایجاد تغییرات اساسی در جریان روایت نیز عمل می‌کنند.

۶-۱-۳. آسیب‌پذیری و کینه‌جویی: نیرویی تراژیک در روایت

در نقاط بحرانی داستان، جنبه‌های آسیب‌پذیری و کینه‌جویی در شخصیت شیرین به‌عنوان عواملی که فضای تراژیک روایت را شکل می‌دهند ظاهر می‌شوند. آسیب‌پذیریِ شیرین بازتاب‌دهندهٔ عمق احساسات و تجارب دردناکی است که ازدست‌دادن و بی‌کسیِ ناشی از فشارهای بیرونی به او تحمیل می‌شود (محمدی، ۱۳۹۹)، در حالی که کینه‌جویی نمادی از مقاومت در برابر ناعدالتی‌ها و بی‌رحمی‌های سرنوشت است. تضاد میان ارزش‌های درونی و فشارهای بیرونی باعثِ ایجاد تنش‌ها و کشمکش‌های عمیقی در روایت می‌گردد و سرانجام به سرنوشت تراژیک شیرین منتهی می‌شود.

این ویژگی‌ها، هم‌زمان به‌عنوان محرک‌های احساسی و نیروهای پیش‌برندهٔ داستان، ساختار دراماتیک روایت را شکل می‌دهند و پیچیدگی‌های روان‌شناختی و معنوی شخصیتِ شیرین را به گونه‌ای آشکار می‌سازند که نه‌تنها جذابیت داستان را افزایش می‌دهد، بلکه به مخاطب نیز اجازه می‌دهد تا به عمق ارزش‌ها و تضادهای درونی و بیرونی او پی ببرد.

۶-۲. قوس شخصیت: از کهن‌الگو تا رویارویی دراماتیک

شیرین به‌عنوان نمایندهٔ یک کهن‌الگوی زن عاشق ایدئال در ابتدا با ویژگی‌های اصیلِ زنانه همچون زیبایی، باکرگی، خردمندی و چالاکی برجسته می‌شود، اما در بطن روایت داستان، با گذر زمان و مواجهه با نیروهای بیرونی و فشارهای اجتماعی، شیرین دچار تغییرات و تحولاتی عمیق می‌شود که مسیر دراماتیک او را رقم می‌زنند:

۶ـ۲ـ۱. آغاز کنشگری و ظهور الگوی ایدئال

در نخستین مراحل داستان، شیرین با شور و اشتیاق و با الهام از پیام‌های نمادینِ ناشی از کهن‌الگوهای جمعی به سوی دربار خسرو حرکت می‌کند. زیباییِ وصف‌شدهٔ او محرک اولین واکنش‌های احساسی در میان سایر شخصیت‌ها و زمینه‌سازِ ورودِ او به عرصه‌ای از تجربه‌های عاشقانه و معنوی می‌شود.

۶-۲-۲. مقابله با نیروهای بیرونی و حفظ ارزش‌های درونی

با ورود به فضای مردسالارانه و مواجهه با انتظارات اجتماعی، شیرین درگیر تعارض میان ارزش‌های درونی و باورهای فرهنگیِ بیرونی می‌شود. صفاتی چون کینه‌جویی و

آسیب‌پذیری در تضاد با میل به وصال و تعهد اخلاقی به‌وضوح در برخوردهای درونی و بیرونی نمایان می‌شوند. این درگیری‌ها، علاوه بر ایجاد تعلیق‌های احساسی در روایت، زمینه‌ساز تحولات دراماتیکِ مهمی در مسیر داستان می‌گردند.

۶-۲-۳. اوج تراژدی و تجلی نهایی کهن‌الگو

در نقطهٔ اوج داستان، فشارهای ناشی از تضادهای درونی و بیرونی به حدی می‌رسند که شیرین را به سمت پایانی تراژدیک سوق می‌دهند. انتخاب او برای خودکشی در برابر اجبارهای بیرونی تجلیِ نهایی ارزش‌های عاشقانه و مقاومت در برابر سرنوشتِ تحمیلی است، سرنوشت تراژیکی که هم منعکس‌کنندهٔ تضادهای عمیق در بطن فرهنگ انسانی و هم بازتاب‌دهندهٔ مفاهیم کهن در قالب داستانی شورانگیز است.

۶-۳. کنش‌های تعیین‌کنندهٔ دراماتیک

کنش‌های شیرین، محور اصلی پیشبرد روایت را تشکیل می‌دهند و از طریق آن‌ها تحولات کلیدی داستان پیوسته رقم می‌خورند. این کنش‌ها هم تحول درونی و بیرونی شخصیت شیرین را بازمی‌نمایند و هم، به‌مثابهٔ مهم‌ترین عامل محرک در ایجاد تعلیق و درام، ساختارِ داستان را شکل می‌دهند. به‌طور کلی، این کنش‌ها در سه بخش اصلی قابل طبقه‌بندی و گسترش‌اند:

۶-۳-۱. حرکت فعال به سوی عشق

سفر شیرین برای دیدار خسرو و تلاش مستمر او برای ایجاد پیوندی عاشقانه نقطهٔ شروعِ تحولِ داستانی او محسوب می‌شود. این کنش او را از جایگاهِ معشوق منفعل به شخصیتی پویا و فعال بدل می‌سازد. در این مسیر، شیرین با پشتکار و شور و شوق به

سوی عشق حرکت می‌کند، حرکتی که نشان از تمایل عمیق او برای دستیابی به ارزش‌های معنوی و احساسی دارد. این تلاش‌های آگاهانه نه‌فقط موجبات تغییر نگرش شخصیت‌های اطراف او را فراهم می‌آورد، که فضای احساسی و معنوی داستان را نیز به شدت متحول می‌سازد.

۶-۳-۲. مقاومت و ایستادگی در برابر موانع

امتناع شیرین از ازدواجِ بدون تعهد و رویارویی جسورانه با چالش‌های ناشی از موانع اجتماعی و فشارهای بیرونی از ویژگی‌های برجستهٔ شخصیت او به شمار می‌آید. این مقاومت نشانه‌ای از عزم راسخ او برای حفظ ارزش‌های درونی و اخلاقی است، اقدامی که نه‌تنها هویت او را به‌عنوان یک زنِ واجد عشق آرمانی تثبیت می‌کند، بلکه به تقویت روحیهٔ فردی و استقلال او در برابر شرایط ناپایدار پیرامونش نیز می‌انجامد. این ایستادگی، علاوه بر نقش تعیین‌کننده در ساختار دراماتیک، باعث ایجاد تضادهای عمیق و تحولات مهم در مسیر روایت می‌شود، که همگی بر ابعاد احساسی و روان‌شناختی شیرین تأثیرگذارند.

۶-۳-۳. پایان تراژیک و تجلی نهایی کهن‌الگو

اقدام شیرین به خودکشی، در واکنش به اجبار شیرویه، نقطه اوج تراژدی به‌شمار می‌آید، نقطه‌ای که تجلی نهاییِ ارزش‌ها، مقاومت و تعهد او به عشق و اصول اخلاقی را به تصویر می‌کشد. این کنش تراژیک نه‌فقط پایان‌بخش زندگی او، که نیز نماد پایانِ مسیری است که از ابتدا با تلاش‌های شیرین برای تحقق آرمان‌های عاشقانه رقم خورده بود. این انتخاب، هم به‌عنوان اعتراضی شدید به فشارهای بیرونی و هم به‌عنوان تجلیِ کامل کهن‌الگوی زن

عاشق، نمایانگر تضادهای عمیق درونی و بیرونیِ اوست، که درنهایت باعث شکل‌گیری یک تراژدی عظیم می‌شود (گراوند و واحدی‌طلب، ۱۳۹۹: ۱).

درمجموع، کنش‌های تعیین‌کنندهٔ شیرین، با حرکت فعال به سوی عشق، مقاومت قاطع در برابر موانع، و انتخاب تراژیک نهایی نه‌تنها مسیر تحول داستان را رقم می‌زنند، که به عمق و پیچیدگی ساختار دراماتیکِ روایت نیز می‌افزایند و نقش محوری او را در شکل‌دهی به کلیت داستان برجسته می‌سازند.

۶-۴. تعریف روابط و معانی پیرامونی

تحلیل‌های پیشین نشان می‌دهند که شیرین، در مقام یک زنِ واجد عشق آرمانی، تعیین‌کنندهٔ معنای سایر روابط داستان است. تمامی شخصیت‌ها، ازجمله خسرو، فرهاد و مهین‌بانو، در تعامل با شیرین هویت و ارزش خود را می‌یابند و هر کدام از این روابط ابعاد و لایه‌های معنوی جدیدی به روایت می‌افزایند:

۶-۴-۱. خسرو

تحت تأثیر شخصیت مقاوم و آرمانی شیرین، مسیرِ رشد و تحول خود را طی می‌کند؛ در عین حال که فقدان حضور واقعی و ارزش‌های عاشقانهٔ شیرین موجبِ لغزش‌ها و اشتباهاتی نیز در زندگی او می‌شود. در این راستا، خسرو نه تنها به‌عنوان شاهی بااقتدار بلکه به‌عنوان شخصیتی که در جست‌وجوی هویت و معنای درونی است به تصویر کشیده می‌شود. تأثیر عمیق شیرین بر خسرو، از وجهی، او را به بازنگری در باورها و تصمیم‌های خود در مواجهه با چالش‌های زندگی وا می‌دارد؛ چراکه وجود شیرین، به‌عنوان مرجع و اسوهٔ اخلاقی و عاشقانه، چراغِ راهِ زندگی اوست. از سوی دیگر، عدم

هماهنگی میان انتظارات عاشقانهٔ خسرو و ارزش‌های واقعی شیرین زمینه‌ای برای تضادها و بحران‌های شخصیتی در زندگی خسرو فراهم می‌کند، که نهایتاً بر روند داستان تأثیرگذار است.

۶-۴-۲. فرهاد

به‌عنوان عاشقی که دچار شور و شیداییِ محض است، در تقابل با عشق متعهدانه و اخلاقی شیرین، نمادی از نوعی عشقِ شیدایی و سودایی به شمار می‌آید. فرهاد نمایانگر ابعاد هیجانی و گذرا در عشق است، عشقی که برخلاف عشقِ شیرین فاقد ثبات و عمق است. این تقابل، نه تنها نمایانگر اختلاف بنیادین میان دو نوع عشق (عشق شیدایی و پرشور اما ناپایدار در برابر عشق عمیق و متعهدانه) است، بلکه به‌عنوان عاملی تعیین‌کننده در شکل‌گیری مسیرهای مختلف روایتی نیز عمل می‌کند. درنتیجه، عشق فرهاد، به‌عنوان عنصری گذرا و پرآشوب، زمینه‌ساز تعارض‌هایی می‌شود که از یک سو جذابیت داستان را افزایش می‌دهد و از سوی دیگر نشان‌دهندهٔ محدودیت‌های عشق بی‌پشتوانهٔ این چنینی است: عشق شیدایی.

فرهاد، به‌مثابهٔ عاشقی شیدایی و پرشور، نماد ابعادی هیجانی و پرآشوب از عشق است که با عشقی متعهدانه و اخلاقی چون عشقِ شیرین در تقابل قرار می‌گیرد. با این حال، باید تأکید کرد که عشق فرهاد به رغم شدت و طغیان احساسی‌اش، سطحی یا گذرا نیست، بلکه عشقی خودفداکننده و پایدار است، اما از منظری اجتماعی مشروعیت ندارد. این تضاد - پایداری فردی و فداکاری فرهاد در برابر مشروعیت اجتماعی و تعهد اخلاقی شیرین - نه‌فقط تفاوت‌های کیفی میان «عشق شیدایی» و «عشق متعهدانه» را نشان می‌دهد، بلکه محرکِ اصلیِ تعارض‌های روایی و تراژدیک اثر

نیز محسوب می‌شود. عشقِ فرهاد، هرچند واقعاً پایدار و پرشور است، به‌سبب نداشتن تکیه‌گاهِ اجتماعی به آشوب و شکست می‌کشد.

۶-۴-۳. مهین‌بانو

در مقام مربی و راهنمای اخلاقی، با ارائهٔ توصیه‌هایی، به تثبیت موقعیت دراماتیک و ارزش‌های درونی شیرین کمک می‌کند و نقش مهمی در ساختار معنایی داستان به عهده دارد. مهین‌بانو، به‌عنوان نماد خرد جمعی و هنجارهای اخلاقی، نه تنها دیدگاه‌های فرهنگی و اجتماعی را به شیرین منتقل می‌کند، بلکه به‌مثابهٔ پلی میان ارزش‌های سنتی و نوین جهت‌دهیِ معنوی و روانی او را نیز تثبیت می‌نماید. از این منظر، حضور او باعث می‌شود تا تصمیمات و کنش‌های شیرین، علاوه بر ابعاد شخصی، بازتاب‌دهندهٔ نگرش‌های جامعه و فرهنگ زمان خود نیز باشند. این ارتباط، تعادل میان ارزش‌های فردی و اجتماعی را برقرار می‌سازد و به تقویت نقش محوری شیرین در روایت منجر می‌شود.

۶-۴-۴. مریم

مریم، در مقام رقیب عشقی شیرین، یکی از شخصیت‌هایی است که در تضاد با ارزش‌های عاشقانه و اخلاقی او معنا پیدا می‌کند. برخلاف شیرین که عشق را با مفاهیم تعهد و آرمان‌گرایی درهم می‌آمیزد، مریم بیشتر بازتاب‌دهندهٔ عشقی مبتنی بر وابستگی و مصلحت‌گرایی است. حضور مریم در روایت، نه‌تنها در مقام شخصیت متضادِ شیرین تضاد بنیادین میان دو نگرش متفاوت به عشق را برجسته می‌کند، که باعث تقویت تعلیق داستانی نیز می‌شود. این تقابل به روشنی نشان می‌دهد که چگونه عشق حقیقیِ شیرین در برابر روابطی که بر مبنای منفعت و وابستگی شکل می‌گیرند ایستادگی می‌کند. در این میان، واکنش‌های خسرو نیز به این دوگانگی دامن می‌زند و بر ابعاد دراماتیک داستان می‌افزاید.

۶-۴-۵. شیرویه

شیرویه، به‌عنوان نیروی مخرب و ضدقهرمان روایت، نمادی از تهدید و اجبار در برابر عشق و اصالت است. حضور او در داستان، تضاد آشکاری با ارزش‌های شیرین ایجاد می‌کند و زمینه‌ساز تراژدی نهایی می‌شود. شیرویه، که با تمایلات ویرانگر و قدرت‌طلبانه‌اش نمایانگر جنبه‌ای تاریک از عشق و سلطه‌جویی است، نهایتاً شیرین را به اتخاذ تصمیمی سرنوشت‌ساز و تراژیک سوق می‌دهد. او عاملی است که تضاد میان عشق آرمانی و فشارهای بیرونی را به اوج می‌رساند و باعث می‌شود تا شیرین، در مواجهه با چالشی ناگزیر، دست به انتخابی دردناک بزند. این تعامل نه‌تنها پایان تراژیک داستان را رقم می‌زند بلکه بر اهمیت شخصیت شیرین در تعریف ارزش‌های روایی نیز تأکید می‌کند.

در کل، این تعاملات میان شخصیت‌ها، علاوه بر ایجاد فضایی چندلایه و پویاتر در داستان، نقش مهمی در تعریف معنا و ساختار روایت دارند. هر یک از این روابط، با پرداختن به ابعاد عاطفی، اخلاقی و اجتماعی، به غنای معنایی داستان می‌افزایند و موجب می‌شوند تا حضور شیرین، به‌عنوان الگویی از زن واجدِ عشق آرمانی، به‌طور قطعی و تعیین‌کننده محورِ اصلیِ ساختار دراماتیک داستان باشد. بر این قرار، می‌توان گفت که ساختار داستان نظامی کاملاً مهیّای ساختن درامی است که در کانون و مرکزِ آن زن عاشقی قرار دارد که واجد عشقی آرمانی است.

۶-۵. تعادل میان کشمکش‌های درونی و بیرونی

شخصیت شیرین در خلال روایت با دو نوع کشمکش اساسی روبه‌رو می‌شود که هر یک به نوبهٔ خود عمق شخصیت او و شدت کشمکش‌ها را در داستان افزایش می‌دهند:

۶-۵-۱. کشمکش درونی

تضاد میان احساسات شخصی، میل عمیق به وصال و تعهد اخلاقی، پیچیدگی‌های روانی و درونی شخصیت شیرین را شکل می‌دهد و موجب عمق‌بخشی به تجربه‌های عاطفی او می‌شود. این کشمکش باعث می‌شود تا شیرین در مواجهه با تناقض‌های درونی، مانند تمایل به حفظ استقلال فردی در مقابل نیاز به وابستگی عاطفی، همواره در حال بازنگری و خودارزیابی باشد. این تعارض‌های درونی، به او امکان می‌دهند تا لایه‌های پنهان احساسات و عواطف خود را آشکار سازد و به نوعی به بیننده یا خواننده نشان دهد که چگونه ارزش‌های اخلاقی و عاطفی او در میانهٔ تقابل‌های متعدد شکل می‌گیرند و تحول می‌یابند.

۶-۵-۲. کشمکش بیرونی

فشارهای اجتماعی، انتظارات مردسالارانه و مداخلات شخصیت‌های دیگر مانند خسرو و شیرویه زمینه‌ساز بروز تضادهای بیرونی می‌شوند، که این‌ها نیز تأثیر مستقیمی بر مسیر تحول شیرین دارند. این مداخلات بیرونی، که عمدتاً ناشی از هنجارهای فرهنگی و انتظارات جامعه‌اند، باعث می‌شوند که شخصیت شیرین در مقابل محدودیت‌ها و الزامات محیطی قرار گیرد. برخوردهای او با خسرو و شیرویه نه‌تنها تنش‌های اجتماعی در چنین موقعیت‌هایی را به تصویر می‌کشند، بلکه به‌عنوان عنصری تعیین‌کننده در افزایش تنش داستان نیز عمل می‌کنند.

درنهایت، تعادلِ میان کشمکش‌های درونی و بیرونی پیچیدگی‌های روان‌شناختی و اجتماعی شیرین را به زیبایی منعکس می‌کند و نقشی کلیدی در ایجاد یک روایت چندلایه و پویا ایفا می‌کند، روایتی که کاملاً مستعد تبدیل‌شدن به درامی تمام‌عیار است.

۶-۶. کاربرد یافته‌ها در درام‌پردازی معاصر

۶-۶-۱. خلق شخصیت‌های زن چندبعدی

با الهام از شخصیت شیرین، زنان می‌توانند فراتر از نقش‌های معشوق منفعل شناخته شوند و به‌عنوان عنصری پویا در شکل‌دهی به درام ایفای نقش کنند. این رویکرد امکان می‌دهد تا ابعاد روانی، اجتماعی و احساسی زنان به صورت چندلایه به تصویر کشیده شود، به گونه‌ای که شخصیت زن، در کنار ارزش‌های ظاهری، عمق و پیچیدگی‌های درونی خود را نیز به نمایش بگذارد و مخاطب را به تفکر دربارهٔ نقشی فعال و در عین حال مستقل در جامعه وا دارد: زنی که نه مطیع و طفیلی و نشسته در اندرونی است، نه دستخوش احساسات لگام‌گسیخته و سانتی‌مانتال و شیدایی است، و نه در سودای رقابت با مردان و الگوگرفتن از ایشان است، بلکه زنی عاشق و متعهد و در عین حال آزاده است.

۶-۶-۲. تقویت روایت‌های تراژیک و معنوی

ارائهٔ درامی که در آن تعارض میان عشق، وظیفه، فردیت و فشارهای اجتماعی روایت شود، می‌تواند ژرفای لایه‌های روان‌شناختی و معنویِ ذهن مخاطب را درگیر کند و پرورش دهد. استفاده از الگوی شیرین در این راستا باعث می‌شود تا داستان به یک تجربه احساسی و معنوی تبدیل شود، تجربه‌ای که در آن تراژدی و کاتارسیس، به‌عنوان واکنش عمیق مخاطب نسبت به تضادهای درونی و بیرونی شخصیت‌ها، به شکلی قوی و تأثیرگذار ابراز می‌شود.

۶-۶-۳. ادغام دیدگاه‌های کلاسیک و مدرن

بهره‌گیری از تحلیل‌های روان‌شناختی و کهن‌الگویی، همراه با رویکردهای نوین در داستان‌سرایی، می‌تواند بستری غنی و پرمحتوا برای خلق آثار نمایشی فراهم آورد. این ادغام به درام‌پردازان امکان می‌دهد تا از میراث کلاسیک بهره ببرند و در عین حال، با نگاهی مدرن و انتقادی به مسائل اجتماعی و فرهنگی، داستان‌هایی بسازند که هم ارزش‌های دیرینه را زنده نگه دارند و هم به دغدغه‌های معاصر پاسخ دهند. نتیجهٔ این ترکیب طبعاً ایجاد آثاری خواهد بود که توانایی برقراری ارتباط عمیق با مخاطب را دارند و لایه‌های مختلف معنایی و احساسی را در کنار هم به تصویر می‌کشند.

۷. نتیجه

پژوهش حاضر، با هدف تحلیل دراماتیک شخصیت شیرین در منظومهٔ خسرو و *شیرین*، نشان می‌دهد که او تجلی الگوی زنِ واجد عشق آرمانی در سنت ادبی ایران است. بررسی شخصیت او از دو منظر روان‌شناسی تحلیلی یونگ و نظریهٔ مثلث عشق استرنبرگ تبیین می‌کند که عشق شیرین ترکیبی از صمیمیت، شور، و تعهد است، امری که او را از معشوقی منفعل به قهرمانی پویا در روایت بدل کرده است. در همین راستا، تحلیل کهن‌الگویی معلوم می‌کند که شیرین، به‌عنوان نماد آنیما در ناخودآگاه جمعی، ویژگی‌هایی چون زیبایی، باکرگی، خردمندی، پویایی، حساسیت و در عین حال کینه‌جویی را در خود جمع دارد.

به‌علاوه، از منظر دراماتیک، شیرین نه‌تنها نقطهٔ ثقل روایت است، که حضور او و کنش‌ها و واکنش‌هایش ساختار داستان را شکل می‌دهند. او، در مواجهه با بحران‌های بیرونی و تضادهای درونی، مسیر تحول و تعالی‌ای پیچیده را طی می‌کند که سرانجام به

انتخابی تراژیک ختم می‌شود. بررسی روابط او با خسرو، فرهاد و شیرویه نشان می‌دهد که هر یک از این شخصیت‌ها در تقابل با شیرین جایگاه و معنای خود را می‌یابند و داستان حول واکنش‌های آنان به کنش‌های او به پیش می‌رود. و درنهایت، خودکشی او در برابر اجبار بیرونی و ضداخلاقی، تجلی نهایی کهن‌الگوی زنِ واجد عشق آرمانی است که فعالانه عمل می‌کند و خود سرنوشت خودش را رقم می‌زند.

و سرانجام، در دنیای امروز، که نقش زن در داستان‌های عاشقانه بیشتر جلوه می‌کند و عشق به‌عنوان موضوعی پویاتر و پیچیده‌تر مورد توجه قرار می‌گیرد، استفاده از الگوهای آرمانی و چندبعدی مانند شیرین، ضروری به نظر می‌رسد. این الگو می‌تواند به درام‌پردازان کمک کند تا از کلیشه‌سازی‌های سطحی و تقلید از آثار بی‌مایه دور شوند و با خلق روایت‌هایی اصیل تجربه‌های عمیقِ روان‌شناختی، اجتماعی و معنوی را برای مخاطب رقم بزنند. به این ترتیب، دستاوردهای تحلیل ترکیبیِ شخصیت شیرین می‌تواند بستر مناسبی برای پژوهش‌های آتی و از آن مهم‌تر تولید آثار نمایشی و سینمایی نوین را در ایران فراهم آورد و، از سوی دیگر، به‌عنوان نقطهٔ مرجعی جهت نقد و بررسی دقیق ابعاد تراژیک و روان‌شناختی شخصیت‌های زن در داستان‌های معاصر به‌کار رود.

پی‌نوشت‌ها

1. intimacy
2. passion
3. decision/commitment
4. nonlove
5. iking
6. infatuated love

7. romantic love
8. companionate love
9. fatuous love
10. consummate love

منابع

احمدبیگی، آرزو، ابراهیمی، قربانعلی و نیازی، شهرزاد (۱۳۹۹). «تحلیل کهن الگوی «زن گیتی» در اشعار ناصرخسرو قبادیانی». ***زبان و ادبیات فارسی***. ش ۴۴، ۱-۳۵.

اسداللهی، خدابخش و قاسمی‌زاده، حسین (۱۳۹۹). «تحلیل شخصیت فرهاد در منظومهٔ خسرو *و شیرین* نظامی براساس نظریهٔ عشق اریک فروم». ***پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی***. ش ۳، ۱-۲۰.

اکبرآبادی، محسن و مونسان، فرزانه (۱۳۹۵). «کهن الگوی زن در آثار غزاله علیزاده». ***متن‌پژوهی ادبی***. ش ۶۹، ۱۸۱-۲۰۴.

پناهی، نعمت‌الله (۱۳۸۴). «شخصیت شیرین در منظومهٔ خسرو *و شیرین*». ***ماهنامهٔ پارسی***. ش ۳۹، ۵۵-۳۳.

رحمانی، مریم (۱۳۹۹). «تحلیل داستان سازوکار عشق در خسرو و شیرین نظامی گنجه‌ای براساس مثلث عشق اشتنبرگ». ***ادبیات فارسی***. ش ۲۳، ۴۰-۴۷.

رئیسی بهان، مصطفی (۱۳۸۹). «عناصر دراماتیک در منظومهٔ خسرو و شیرین نظامی»، ***پیک نور***. ش ۳۰، ۱۴-۳۱.

سقایان، مهدی حامد و صدیق، منصوره (۱۳۹۲). «تصویر زن در آثار دو نمایشنامه نویس ایرانی - چیستا یثربی و نغمه ثمینی (با تاکید بر ویژگی های کهن الگوی زن وحشی)»، ***تئاتر***، ش ۵۴و۵۵، ۱۲۷-۱۵۴.

صادق‌زاده، محمود، حیدری‌نیا، هادی و یغمایی، شکوفه (۱۴۰۰). «بررسی کهن الگوی زن

اغواگر در مثنوی *زهره و منوچهر* ایرج میرزا». ***مطالعات زبان و ادبیات غنایی***. ش ۳۹، ۶۰-۴۲.

ظاهری، ابراهیم و کریمی نورالدین‌وند، روح‌الله (۱۳۹۹). «بررسی ابعاد عشق ورزی در اشعار «بَلال» در فرهنگ بختیاری براساس نظریه عشق استرنبرگ». ***فرهنگ و ادبیات عامه***. ش ۳۴، ۹۱-۶۵.

فاطمی، حسین و دُرپَر، مریم (۱۳۸۸). «بررسی سازوکار شخصیّت ها در خسرو و شیرین نظامی». ***جستارهای نوین ادبی***. ش ۱۶۷، ۵۳-۷۷.

گراوند، علی و واحدی‌طلب، سمیه (۱۳۹۹). «عناصر تراژیک داستان مرگ خسرو و شیرین در منظومهٔ خسرو و شیرین نظامی». ***هفتمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ***.

محمدی، شهین (۱۳۹۹). «بررسی روان‌شناسی شخصیت شیرین در منظومهٔ خسرو و شیرین نظامی (با تکیه بر نظریه آدلر)». ***هشتمین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، مشاوره و علوم تربیتی***.

محمودی، معصومه (۱۳۹۹). «نظریهٔ عشق استرنبرگ و نقد تطبیقی داستان». ***پژوهش‌های بینارشته‌ای ادبی معاصر***. ش ۳، ۲۶۰-۲۹۱.

مرادخانی، صفیه و بیرانوند، یوسفعلی (۱۴۰۳). «بررسی و تحلیل خسرو و شیرین نظامی با تکیه بر تعارض». ***متن‌شناسی ادب فارسی***. ش ۶۳، ۱۰۵-۱۱۶.

مشهدی، محمدامیر و اسفندیار، سبیکه (۱۳۹۴). «تحلیل بن‌مایه‌های عرفانی داستان *خسرو و شیرین* نظامی». ***پژوهشنامهٔ عرفان***. ش ۹(۱۹). ۱۶۱-۱۸۳.

مهرکی، ایرج و حساوی، آزاده (۱۳۹۰). «بررسی ساختار روایت و پیرنگ در *شیرین و فرهاد* نظامی». ***زیبایی‌شناسی ادبی***. ش ۸، ۵۱-۷۰.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۶). ***خسرو و شیرین***. تصحیح حسن وحیدی دستگردی و سعید

حمیدیان. تهران: نشر قطره.

هوشنگی، مجید، نیک‌منش، مهدی و نظری زردآلویی، فاطمه (۱۴۰۳). «بازشناختی از «عشق» و «هوس» در منظومه‌های *لیلی و مجنون* و *خسرو و شیرین* براساسِ دیدگاه استرنبرگ». ***متن‌شناسی ادب فارسی***. ش ۶۲، ۱۹–۳۸.

یوسف‌قنبری، فرزانه (۱۳۹۳). «تحلیل شخصیت زن با دیدگاهی برگرفته از روان‌شناسی تحلیلی (منظومهٔ خسرو و *شیرین* نظامی)». ***زن و فرهنگ***. ش ۲۴، ۱۰۹–۱۲۱.

References

Ahmadbeigi, A., Ebrahimi, Gh. A., & Niazi, Sh. (2020). Tahlil-e Kohan-alguyi-ye "Zan-e Giti" dar Ash'ār-e Naser Khosrow Qobadiani. *Zabān va Adab-e Fārsi*, no. 44, 1-35. [in Persian]

Akbarabadi, M., & Monsan, F. (2016). Kohan-alguyi-ye Zan dar Āsār-e Ghazāleh Alizādeh. *Matn-pazhouhi-ye Adabi*, no. 69, 181-204. [in Persian]

Asadollahi, Kh., & Ghasemizadeh, H. (2020). Tahlil-e Shakhsiyat-e Farhād dar Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami bar Asās-e Nazariye-ye Eshq-e Erich Fromm. *Pazhouheshhā-ye Beynereshte'i-e Adabi*, no. 3, 1-20. [in Persian]

Edinger, E. F. (1992). *Ego and archetype: Individuation and the religious function of the psyche*. Penguin Books.

Fatemi, H., & Dorpar, M. (2009). Barrasi-ye Sāzokār-e Shakhsiyat-hā dar Khosrow o Shirin-e Nezami. *Jostārhā-ye Nowin-e Adabi*, no. 167, 53-77. [in Persian]

Garavand, A., & Vahedi-Talab, S. (2020). Anāsor-e Trāzhik-e Dāstān-e Marg-e Khosrow o Shirin dar Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami. Haftomin Konferāns-e Beyn-al-melali-ye Motāle'āt-e Zabān, Adabiyāt, Farhang va Tārikh. [in Persian]

Houshangi, M., Nikmanesh, M., & Nazari Zardalouei, F. (2024). Bāzshenākhti az "Eshq" va "Havas" dar Manzumehā-ye "Leyli o Majnun" va "Khosrow o Shirin" bar Asās-e Didgāh-e Sternberg. *Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi*, no. 62, 19-38. [in Persian]

Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research, 15*(9), 1277–1288.

Hutcheon, L. (2006). *A Theory of Adaptation*. Routledge.

Jung, C. G. (1959). *The Archetypes and the Collective Unconscious* (Vol. 9, Part 1). Princeton University Press.

Mahmoudi, M. (2020). Nazariye-ye Eshq-e Sternberg va Naqd-e Tatbighi-ye Dāstān. *Pazhouheshhā-ye Beynereshte'i-e Adabi-ye Mo'āser*, no. 3, 260-291. [in Persian]

Mashhadi, M. A., & Esfandiar, S. (2015). Tahlil-e Bonmāyehā-ye 'Erfāni dar Dāstān-e "Khosrow o Shirin"-e Nezami. *Pazhouheshnāme-ye 'Erfān*, 9(19), 161–183. [in Persian]

Mehraki, I., & Hasavi, A. (2011). Barrasi-ye Sākhtār-e Revāyat va Pirang dar "Shirin o Farhād"-e Nezami. *Zibāyi-shenāsi-ye Adabi*, no. 8, 51-70. [in Persian]

Mohammadi, Sh. (2020). Barrasi-ye Ravān-shenāsi-ye Shakhsiyat-e Shirin dar Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami (bā Takye bar Nazariye-ye Adler). *Hashtomin Konferāns-e Beyn-al-melali-ye Ravān-shenāsi, Moshāvere va 'Olum-e Tarbiyati.*. [in Persian]

Moradkhani, S., & Beiranvand, Y. A. (2024). Barrasi va Tahlil-e Khosrow o Shirin-e Nezami bā Takye bar Ta'āroz. *Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi*, no. 63, 105-116. [in Persian]

Motlagh, D. K. (1990). Khosrow and Shirin. In Encyclopaedia Iranica. Retrieved from http://www.iranicaonline.org/articles/khosrow-and-shirin

Neumann, E. (1954). *The origins and history of consciousness*. Princeton University Press.

Stevens, A. (1994). *Jung: A very short introduction*. Oxford University Press.

Nezami, Elyās ibn Yusof. (1997). *Khosrow o Shirin*. Eds. Hasan Vahidi Dastjerdi & Sa'id Hamidian. Tehran: Qatreh. [in Persian]

Panahi, N. (2005). Shakhsiyat-e Shirin dar Manzume-ye Khosrow o Shirin. *Māhnāme-ye Pārsi*, no. 39, 33-55. [in Persian]

Ra'isi Behan, M. (2010). Anāsor-e Drāmātik dar Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami. *Peyk-e Noor*, no. 30, 14-31. [in Persian]

Rahmani, M. (2020). Tahlil-e Dāstān-e Sāzokār-e Eshq dar Khosrow o Shirin-e Nezami-ye Ganjavi bar Asās-e Mosallas-e Eshq-e Sternberg. *Adabiyāt-e Fārsi*, no. 23, 40-47. [in Persian]

Sadeghzadeh, M., Heydarinia, H., & Yaghmaei, Sh. (2021). Barrasi-ye Kohan-alguyi-ye Zan-e Eghvāgar dar Masnavi-ye "Zohreh o Manouchehr" Iraj

Mirza. *Motāle'āt-e Zabān va Adabiyāt-e Ghanāyi*, no. 39, 42-60. [in Persian]

Saqāyan, M. H., & Sedigh, M. (2013). Tasvir-e Zan dar Āsār-e Do Namāyeshnāme-nevis-e Irāni: Chista Yasrebi va Naghmeh Samini (bā Ta'kid bar Vizhegi-hā-ye Kohan-alguyi-ye Zan-e Vahshi). *Te'ātr*, nos. 54–55, 127-154. [in Persian]

Scruton, R. (2009). *Beauty*. Oxford, England: Oxford University Press.

Sternberg, R, J. (1986). A Triangular Theory of Love. Psychological Review, Vol. 93, No. 2, 119-135.

Sternberg, R. J. (1997). *Choosing love: The psychology of love, marriage, and family*. HarperCollins.

Yousefqanbari, F. (2014). Tahlil-e Shakhsiyat-e Zan bā Didgāhi Bar Gerefte az Ravān-shenāsi-ye Tahlīli (Manzume-ye Khosrow o Shirin-e Nezami). *Zan va Farhang*, 6(24)), 109-121. [in Persian]

Zāhereh Abdovand, E., & Karimi Nour-al-din-vand, R. (2020). Barrasi-ye Ab'ād-e Eshq-varzi dar Ash'ār-e "Balāl" dar Farhang-e Bakhtiāri bar Asās-e Nazariye-ye Eshq-e Sternberg. *Farhang va Adabiyāt-e 'Āmeh*, no. 34, 65-91. [in Persian]